

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Руденок

НОВОАНТОНІЄВІ ПЕЧЕРИ

Про те, що у Чернігові багато печер, відомо майже кожному його мешканцю. Про них вже не одне століття ходять різноманітні чутки та перекази, більшість з яких несуть суто фантастичний характер. Найбільшою популярністю користується легенда про велетенський підземний хід, що нібито з'єднує стародавні Антонієві печери з Києво-Печерською лаврою, проходячи глибоко під руслами Десни і Дніпра. У факхівців ніколи не викликало сумніву, що це чистої води фантастика. А ось деякі інші розповіді, у тому числі і про невідомі дослідникам підземелля Троїцько-Іллінського монастиря, привертали увагу. Особливо цікавою і схожою на правду є низка переказів про велику печеру, яка нібито схована у протилежному до Іллінської церкви схилі яру. Я використав слово «нібито» стосовно пам'ятки, наявність якої вже ні у кого не викликає сумніву, бо раніше це була лише одна з багатьох гіпотез.

Пошук цього таємничого підземелля розпочався років двадцять тому під керівництвом старійшини дослідників Чернігівських печер Герарда Олексійовича Кузнецова. Невдовзі були отримані перші результати. Знайдену печеру охрестили «Дванадцятиметрівкою», бо такою була її довжина, справжньої ж назви тоді ніхто не знав. Вона більше нагадувала печеру природного походження. На стінах та склепіннях напівзруйнованої галереї майже не було слідів людської діяльності. Тільки інтуїція та деякі дрібні ознаки підказували, що пошук пішов у вірному напрямку. Галерея закінчувалась величезним завалом, пробитися через який не вдалося, незважаючи на всі наші зусилля. Були спроби знайти інший вихід до лабіринту, але вони не увінчалися успіхом. Тому на певний час роботи були припинені. Допоміг землетрус, який стався в Україні наприкінці 70-х років. Внаслідок нього завал у кінці «Дванадцятиметрівки» трохи зсунувся і відкрив непомічене раніше відгалуження. Це була відносно непоганого стану галерея довжиною близько п'ятнадцяти метрів. Незважаючи на те, що вона була напівзасипана землею, відразу впала у вічі її штучність. На стінах та склепінні добре збереглися сліди знаряддя, яким вони були оброблені. З обох боків ходу фіксувались глибокі ніші. На жаль, здійснити повноцінні дослідження печери тоді не було змоги, і таємниця так і залишилась нерозкритою.

Ми вірили і не вірили в існування підземного лабіринту на захід від Антонієвих печер, глибокої криниці, яку там нібито колись бачили місцеві жителі, у розповіді про двох злочинців, що десь на початку століття сховались під землею від поліції і зникли.

Минуло чимало часу, заповненого іншими дослідженнями. Копали і в Антонієвих печерах, і на поверхні навколо них. Знайшли і з'ясували багато чого цікавого. Розкопали залишки цегляного мосту, що з'єднував обидва боки яру. Знайшли велику цегляну стіну, яка підкріплювала терасу на схилі яру з західного його боку. Вивчили залишки неві-

домої раніше великої споруди з цікавою кахлевою піччю. Мабуть, це була монастирська трапезна. Займаючи протилежну від Іллінської церкви терасу, вона була у XVII столітті логічним завершенням архітектурного оформлення головного в'їзду до монастиря.¹

Стало очевидним, що задовго до спорудження Троїцького собору і всієї нової забудови, монастир займав обидва боки яру і являв собою значний архітектурний комплекс.

Все це знову нагадувало про таємничу печеру. До того ж, була отримана початкова інформація про пам'ятку, зокрема і писемна. Справа в тому, що на початку XX століття дослідник чернігівської старовини Шумицький обстежив якусь велику підземну споруду неподалік від Іллінської церкви і навіть зробив її креслення. Повідомлення про це міститься у працях Чернігівської архівної комісії за 1908 рік. Звучить воно так: «Далее следовал доклад П. М. Добровольского о Новых пещерах, обнаруженных в Чернигове, возле Троицкого монастыря под садом свечного завода, исследованных Н. А. Шумицким. Последний доложил о произведенном им измерении и предложил их план».² На жаль, не збереглося ні тексту доповіді, ні плану.

Таким чином, знову все довелося робити з початку. Допомогла розповідь Ігоря Портного, чия садиба розташована на західному схилі яру. Тобто якраз у тому місці, де повинна була, на нашу думку, міститися печера. Як повідомив Портной, кілька років тому на його городі стався провал землі і з'явилась глибока яма. На дні провалля він помітив щілину, через яку продерся у велику печеру. Швидко оглянувши підземелля, господар садиби закидав яму сміттям та землею. За його словами, печера складалася з трьох частково зруйнованих галерей.

З дозволу господаря і за його допомогою була зроблена спроба розчистити завал. На глибині близько п'яти метрів зафіксували глиняне склепіння зруйнованого підземельного приміщення, вірогідно церкви, але подальші розкопки довелося припинити з міркувань техніки безпеки. Вдалось лише з'ясувати приблизну висоту споруди — десь три з половиною — чотири метри та те, що вона позбавлена цегляного кріплення.

Незважаючи на ще одну невдачу, було прийнято рішення продовжити розкопки. Орієнтиром для визначення їхнього напрямку стала розповідь про подію початку нашого століття. Тоді один з мешканців Лісковичі став свідком раптового обвалу якогось великого підземного приміщення, розташованого у товщі західного схилу яру поруч зі стежкою, що веде від Іллінської церкви до Троїцького собору. Внаслідок обвалу з'явилась глибока вирва, на дні якої було багато цеглин.

Хоч спливало багато часу, провалля було добре помітне. Почали його розкопувати і вже невдовзі натрапили на муровану конструкцію. Розмір та форма цегли не залишали місця сумнівам — це XVII ст.

Після її розчистки з'ясувалось, що це вентиляційна труба, яка спускається вертикально у глибину гори, де з'єднується з цегляним склепінням печери.

Подолавши певні труднощі, вхід до неї знайшли того ж дня. Він був повністю заповнений землею і для того, щоб пробратися у печеру, довелося, як кажуть, трохи попотіти.

Знайдена підземна споруда вразила своїми розмірами. Після вузького лазу, який привів нас до неї, галереї печери здавалися велетенськими. Усього їх було три. Перша з них мала ширину два метри і простягалась уздовж схилу гори більше ніж на десять метрів. Далі ходу не було. Його перегородив величезний обвал, помітний навіть з поверхні. Галерея непогано збереглась. Її стіни, напівсферичне склепіння майже не пошкоджені. У стінах з обох боків влаштовані ніші

різних розмірів та призначення. Деякі з них, безсумнівно, призначалися для поховань. Посередній галерею раніше перегороджували двері. На користь цього висновку говорять цегляні стовпи та залишки дерев'яних конструкцій. Можна припустити, що за дверима була розташована велика підземна церква. Саме вона частково чи повністю обвалилась. Можливо, її ще можна відреставрувати. Це покажуть подальші дослідження.

Праворуч від першої галереї відходить друга. Вона прямує у глибину масиву на відстань близько двадцяти метрів. На перший погляд, вона значно ширша і вища першої, але це оптичний обман, який створюється внаслідок обвалу стін та склепіння. І все ж галерея в гарному стані. По ній можна рухатися на повний зріст. У стінах збереглися чотири великі поховальні ніші та одна маленька у самому її кінці.

Найкращий вигляд має третя галерея. Починається вона посередині другої і йде під прямим кутом у правий бік від неї. Цей хід теж закінчується тупиком. У його лівій стіні вирубані дві ніші — одна велика для поховання, друга мала для світильника. Довжина галереї десять метрів, висота та ширина, як і у попередніх, — близько двох.

Не викликає сумніву культове призначення пам'ятки, а також те, що до руйнування вона мала значні розміри.

Під час подальших досліджень, які здійснювалися за активної участі студентів історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, біля входу у печеру була знайдена невідома раніше цегляна споруда. Після проведених розкопок з'ясувалося, що це мурована каплиця, яка відкривала вхід до підземелля. З двох боків від неї йдуть цегляні підпорні стіни, що підтримували схили гори. Перед дверима каплиці зафіксовані залишки дерев'яних конструкцій галереї, яка з'єднувала розташовані по обидва боки яру печерні комплекси. Це дуже нагадує те, як поєднуються дальні та ближні печери у Києво-Печерській лаврі. Мабуть, Іллінський монастир не хотів нічим поступатися всесвітньовідомій обителі.

Отримана під час досліджень інформація дала змогу датувати печеру та каплицю приблизно кінцем XVI — поч. XVII століття. Але той факт, що каплиця побудована на вже зруйнованих підземних галереях, настановує на припущення про значно раніше виникнення цього комплексу. Цю думку підтверджує і знайдена під час розкопок кераміка, вік якої за розробленою типологією визначається XIV — поч. XV ст.

Таким чином, здійснені дослідження спростовують думку про повну занедбаність Іллінського монастиря протягом XIV—XVI ст. і вказують на те, що на початку XVII ст. він являв собою великий і самобутній архітектурний ансамбль.

Цього року археологічні роботи планується продовжити, і ми сподіваємося на нові знахідки.

Джерела та література:

1. Руденко В. Я. Нові відомості до історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у XVII—XVIII ст. // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії наук України. — 1992. № 2. — С. 85—86.
2. Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 63—64.